

Anmeldelser

Lynn Hickerson, *udg.: Historic Maritime Resources: Planning for Preservation*. Washington DC, Office of Maritime Preservation, National Trust for Historic Preservation, 1990, xi + 83 s.

I forordet til denne publikation fastslås det, at der i USA er et længe erkendt og meget omfattende hul i den tilgængelige viden om landets maritimhistoriske ressourcer. Det skyldes ifølge forordet til dels, at bevaringsinteresserne i USA i årtier helt overvejende har været optaget af at bevare landets arkitektoniske arv. Resultatet heraf afspejles bl.a. i de omkring 60 kandidatkurser eller -programmer i bevaring, som er etableret ved amerikanske universiteter. Langt de fleste koncentrerer sig om arkitekturhistorie, bevaringslovgivning, by- og regionalplanlægning, mens kun meget få kurser har taget specialiteter som de maritime ressourcer op.

Siden 1970'ernes midte har en ny interesse for USAs maritime historie imidlertid gjort sig gældende. Den har bl.a. vist sig i et stigende antal opfordringer til National Trust for Historic Preservation (en non-profit organisation, som støttes og delvis finansieres af USAs indenrigsministerium) om at tage sig af de maritime værdier ved siden af den traditionelle bevaring af bygninger og bykvarterer. Også den offentlige interesse i havnefrontudviklingsprojekter har i de sidste tyve år været mærkbart stigende. Der er nu mange bestræbelser i gang for at indsamle viden om f.eks. skibe og fyr-tårne, men en mængde andre maritime installationer er stadig forsømt i den henseende. Det gælder bl.a. de mange bygninger, som har understøttet de mangeartede maritime erhverv, såsom pakhuse, toldbygninger, sømandshjem, tørdokker, skibsværfter osv.

Det er denne bogs udgangspunkt, at mangelen på en metode til at identificere og vurdere maritime ressourcer har bidraget til denne situation. I mange tilfælde er der lokal interesse for at bevare, men mangelen på en metode til at gennemføre en identifikation af de maritime værdier og strategier til at vejlede i havnefrontudvikling hindrer, at der kommer projekter i gang.

Det er vel langt hen en udvikling og en problemstilling, som også kendes fra Danmark. Både den sparsomme, tilgængelige viden om de historiske, maritime miljøer og den sti-

gende offentlige interesse for dem lyder bekendt. Der er dog herhjemme gjort flere tiltag, både i form af tværfaglige forskningsprojekter til undersøgelse af kyst- og havnekultur og i skikkelse af projekter, som søger at bevare og finde ny anvendelse for havnefronter. Men stadig vil mange, som er interesserede i bevaring af maritime værdier, måske stå famlende over for at gå i gang med konkrete projekter, fordi de maritime værdier dels som regel er meget komplekse, dels ofte findes i områder, som stadig finder hel eller delvis erhvervsmæssig anvendelse. Bogen her kan være til inspiration og vejledning for folk også i Danmark, som står over for at begynde et større eller mindre bevaringsprojekt.

Formålet med *Historic Maritime Resources: Planning for Preservation* er nemlig kort sagt »at udvikle og producere en modelplanlægningsguide for bevaring af historiske, maritime ressourcer« (iv). Guiden er fremstillet af the Maritime Office under National Trust for Historic Preservation i samarbejde med en komite vedrørende kulturressourcer under Massachusetts Bay Marine Studies Consortium (en sammenlægning af uddannelsesinstitutioner, som arbejder tværfagligt med uddannelse og forskning i emner vedrørende Massachusetts Bay-området). Siden 1988 har disse to institutioner samarbejdet om at identificere maritime værdier i Massachusetts Bay-området.

Guiden har det overordnede mål at skitsere en metode dels til at undersøge og registrere havnefrontfaciliteter, dels til at tillempke kulturgeografisk metode til folkelivsstudier og at udstikke retningslinier for en planlægningsproces, som indbefatter begge aspekter af bevaringsarbejdet. Dens første kapitel handler om, hvorledes et bevaringsprojekt i sin helhed kan planlægges og overvåges. Det understreges, at det er meget vigtigt, at bevaringsprojektet er ordentligt planlagt, at denne planlægning har meget brede rammer, er vidtfavnende med hensyn til personer og organisationer og langsigtet med hensyn til at finde løsninger. Det anbefales stærkt at danne en planlægningsgruppe, som er i stand til at få impulser fra og sprede ideer i det lokale samfund. Kapitlet giver gode råd om, hvordan noget sådant kan gøres.

Kapitel II, »Getting the Facts: Study Methodology«, indeholder en oversigt over de enkelte elementer og muligheder i vidensindsamlingen. Der er også nyttige anbefalinger med hen-

syn til måderne at indsamle data og rækkefølgen af de enkelte operationer. Guiden kommer langt omkring, bl.a. med overvejelser over betydning af bevaringsprojekter for fremtidens erhvervsudvikling og turisme. Derimod er forklaringerne og eksemplificeringen af de forskellige registrerings-skemaer mest relevant for et amerikansk publikum, da disse skemaer refererer til amerikansk lovgivning, standarder og historiske institutioner. Men ikke-amerikanske læsere vil dog også kunne have udbytte af eksemplerne i kapitlet. Kapitel III præsenterer en meget kortfattet oversigt over elementer i gennemførelsen af en bevaringsplan.

I kapitel IV præsenteres et igangværende bevaringsprojekt, en pilotundersøgelse af havnen i Gloucester, Massachusetts, som søges realiseret på grundlag af denne guides metode. Her uddybes så en række praktiske forhold i et bevaringsprojekt, men på samme tid afspejler kapitlet også, hvor nogle af vanskelighederne i sådanne projekter ligger. Jeg vil prøve at nævne nogle af disse med reference til Gloucester-pilotprojektet.

Som allerede nævnt understreger guiden kraftigt betydningen af, at lokalsamfundet informeres og får mulighed for at deltage i planlægningen og gennemførelsen af et maritimt bevaringsprojekt. Men i Gloucester-projektet synes en sådan bred deltagelse ikke at være tilstede. Faktisk ser Gloucester-projektet ud til at blive gennemført af historikere, industriarkæologer, museumsfolk osv., og på den måde ligner det mange andre bevaringsprojekter. Guidens ideale fordring til en »modelplanlægning« synes altså ikke rigtig at være indfriet på dette punkt i pilotprojektet. Det rører ved et centralt dilemma i projekter af denne slags: Hvordan involvere mange, måske modstridende interesser og på samme tid arbejde effektivt på et vidtrækkende bevaringsprojekt?

Et andet spørgsmål, som rejser sig under læsningen af guiden og Gloucester-projektet, er, hvordan de historiske, maritime værdier udvælges med henblik på bevaring. Listerne med »forudsagte værdier«, med mulige steder for undersøgelse og de mange registrerings-skemaer vil, når de er udarbejdet, indeholde en mængde viden om maritimhistoriske ressourcer, og en fuld registrering af både forsvundne og eksisterende ressourcer kan naturligvis være meget nyttig. Men hvordan valget mellem de forskellige bevaringsværdier skal foretages, hvilke kriterier der kan lægges til grund for udvælgelsen, diskuteres ikke i guiden.

I Gloucester-projektet erkendes det, at »bevaring af eksisterende ressourcer nok bedst sker ved, at deres nuværende anvendelse fortsætter« (s.73). Det lyder jo meget godt, men

hvordan udmøntes det i praksis? Det fastslås flere gange, at det traditionelle fiskerierhverv i Gloucester er i tilbagegang i disse år. En af strategierne, som Gloucester-undersøgelsen anbefaler, er at »støtte tiltag, som kan styrke fiskerierhvervet, herunder nye faciliteter, markedsføring og salgsfremmende foranstaltninger« (s. 81). Spørgsmålet er imidlertid, hvordan et historisk bevaringsprojekt mere specifikt vil kunne hjælpe en kriseramet lokal industri. Det forekommer mig, at guiden er noget uspecifik og uforpligtende i sine overvejelser, når den forsøger at give råd om det komplekse spørgsmål, hvorledes en bevaringsplan for et stadigt arbejdende og levende havnemiljø kan skitseres.

Trods den fremførte kritik skal det siges, at *Historic Maritime Resources: Planning for Preservation* synes at være en meget nyttig guide til at planlægge, overvåge og realisere et maritimt bevaringsprojekt. Guidens styrke ligger bl.a. i de forskellige vejledninger til at igangsætte delundersøgelser og samtidig overskue helheden i det lokale bevaringsprojekt.

Det er også sympatisk, at guiden tager spørgsmålet op om historisk bevaring over for bevaring af et levende, lokalt miljø, herunder både fortsættelsen af et traditionelt erhverv og introduktionen af nye erhverv som f.eks. turisme. Her rammer guiden ned i et centralt spørgsmål, som også i Danmark er yderst aktuelt. Bogen er ligeledes interessant ved, at den lader et igangværende bevaringsprojekt være prøveklud for den principielle (og mere uforpligtende) skitse til et ideelt bevaringsprojekt. Bogen vil altså både kunne vejlede omkring praktiske tiltag og inspirere, også selv om den ikke giver de endelige svar på et bevaringsprojekts gennemførelse.

Henrik Bredmose Simonsen

Varberg – En Kommuns Historia. Varberg kommune, 1993, 436 s.

Det er en ganske overvældende historiebog (»ett historisk dokument«), Varberg kommune har udgivet. Den har været ti år undervejs, og resultatet er blevet et stort bind på 436 dobbeltspaltede tekstsider med 254 illustrationer (29 i firfarvetryk) og 40 trespaltede sider med udenomsværker. Fire og tredive (34 !) forfattere har ydet et større eller mindre bidrag til bogen. Som altid (eller ofte), når der er flere forfattere, undskyldes det i forordet – og en eventuel kritik imødegås på forhånd – ved at fastslå, at dette forhold ikke gav de ventede problemer, men derimod en interessant afspejling af forskellige personer. Trods disse vel-

mente ord er de mange forfattere et af bogens hovedproblemer.

Et andet hovedproblem antydes også i forordet, nemlig redaktionsgruppens pragmatiske tilgang til begrebet problemstillinger. Det siges ligeud, at det er hensigten først og fremmest at behandle nye emner, »som tidligere inte är skildrade«, mens de historiske afsnit, der er så uheldige at have været genstand for tidligere fremstillinger, kun tiltænkes »mindre fördjupade studier«. Det forekommer urimeligt på denne måde at afskære sig fra fornuftige grunde til at prioritere, vælge ud og skabe en sammenhængende bog, som er 1990'ernes bud på kommunens historie.

Varberg - En Kommuns Historia indledes med et afsnit om naturen og landskabet. Der er gode og aktuelle illustrationer. Afsnittet giver lyst til selv at gå ud og se på de interessante geologiske formationer omkring Varberg. Dernæst følger de arkæologiske vidnesbyrd (med nye resultater i forbindelse med anlæggelse af gasledninger og motorvej) og afsnit om vikingetiden, middelalderen og Kalmarunionen samt reformationen. Disse traditionelle afsnit - med bl.a. en god gennemgang af en kompliceret middelalderlig bydannelse - leder frem til en interessant beretning om *Försvenskning och gränsbyproblem*. Halland var gammelt dansk land frem til 1645/1658 - tæt på Sverige, naturligvis, men præget af danske love og dansk tankegang. Nationalitetsskiftet diskuteres i en række interessante problemstillinger, der bl.a. klarlægger den grundlæggende konflikt mellem økonomi og fædrelandsfølelse. De hallandske (danske) købmænd kunne i en afgørende fase ikke handle frit med de øvrige svenske byer - og det var i starten en stærkt medvirkende faktor i forsvenskningen, der i øvrigt blev en langsommelig proces.

Herefter behandles Varbergs vartegn: Fæstningen, som enhver, der kommer sejlene - fra Grenå eller andre steder - kender. Der fortælles om Varbergs fysiske udvikling som fæstningsby og om fæstningen selv - nu museum og restaurant. Afsnittet tager bebyggelsehistorien fra middelalderen op. Dette emne behandles også efterfølgende i afsnittet om den agrare købstad, med vægt på den snævrere bygningshistorie (typer af huse) frem til Varbergs storbrand i 1863.

Efter at rammerne således er ført op til midten af 1800-tallet, omtales en lokal foregangspræst fra oplysningstiden, manufakturer og andre fabrikker, Varbergbygdens agrare udvikling og industrialismens fremvækst - i nævnte rækkefølge. Tidsgrænserne for afsnittene er meget forskellige, og de kunne være bragt i en mere naturlig forlængelse af hinanden; men der er mange gode oplysninger at hente om statsdirigeret virksomhed inden for

teglværker, tekstil og manufaktur, tobak og salt. Det minder - ikke overraskende - om den lokale danske udvikling. Landbrugsafsnittet går langt tilbage - helt til bronzealderen - og der trækkes linjer frem til nutiden. Befolkningsudviklingen berøres her for første gang. Der lægges op til den nyeste tids historie.

De sidste 150 års historie starter med en bygningshistorisk gennemgang med vægt på de forskellige typer af huse og med ansatser til en periodisering. Den store ekspansion i Varberg kom først et stykke efter århundredskiftet. Så er det foreningslivets tur. Der lægges vægt på sammenhængen med den sene industrialisering - f.eks. vandt sporten først for alvor frem i 1930'erne - og der tages fat på hovedtyperne af foreninger: økonomiske, politiske og fritidsforeninger.

Det kommunale selvstyre er næste punkt. Og hvor det ligner udviklingen i Danmark! Hovedårsager, argumenter, sågar årstal - næsten - svarer til den danske udvikling. Svenskerne var selvfølgelig først med en kommunalreform allerede i 1952. Den blev de så nødt til at justere i 1971. Danmark lavede, som bekendt, en masse justeringer efter 1945 og den endelige reform i 1970. En anke mod behandlingen af det kommunale selvstyre er den formalistiske tilgang. Kødet og blodet - den politiske historie - er sat hen under foreningslivet. Der er ikke meget at hente om den daglige, politiske kamp i kommunen - for en sådan har der vel været!

Endelig kommer så et længe ventet afsnit om næringslivet i 1900-tallet. Varbergs kendte produkt - for sådan et har enhver by - er Monark (cykel, knallert og scooter), og så er der færgeforbindelsen til Grenå og selvfølgelig Ringhalsværket. Monark får en passende omtale i forbindelse med en traditionel branchegennemgang. Det samme gælder den bekendte færgeforbindelse, mens man nok må sige, at atomkraftværket Ringhals spises af med et par halve sider. Det er ikke nok - alene i betragtning af de konsekvenser, den planlagte lukning af værket vil få for Varberg. Der arbejder 1.600 mennesker i dag med tilknytning til Ringhals, dvs. at hver tiende indbygger i kommunen vil blive berørt af en lukning. - Ud over industrien, der kom både sent og i relativt ringe omfang til kommunen, behandles fiskeri og infrastruktur i afsnittet om næringslivet.

Herefter følger fire små artikler om Varbergs aviser, Varbergs radioklub, bankerne samt dialekter og stednavne. Særligt det sidste afsnit synes helt malplaceret (det var bedre anbragt først i bogen - efter naturen og landskabet eller det arkæologiske afsnit). Disse fire artikler får den balance, som man med god vilje og tungen lige i munden hidtil har kunnet holde, til at bryde sammen.

Det hjælper, at det næste afsnit om kulturlivets udvikling er godt og velstruktureret. Det er den traditionelle kultur, der fortælles om: Kirken og skolerne, forfattere og kunstnere, teater og biograf, bibliotek, museet (i Fæstningen) osv. Det gøres grundigt og inspireret – dog uden en samlet konklusion.

Efter kulturen følger sygehusene og socialvæsenet, Varberg som kursted og Varberg som turiststed. Igen i nævnte rækkefølge. Der kan selvfølgelig være en vis forbindelse mellem sygehuse og kursted, men placeringen og dermed vægtningen virker ikke rimelig.

Bogen afsluttes med et inspirerende afsnit om dagens problemer i en »unik gennemsnittskommun«: De strukturelle – som land kontra by i en storkommune – og de materielle – oliekrise, miljøproblemer, nul eller svag vækst, arbejdsløshed osv. Problemerne fremstilles også i Sverige på baggrund af de vildt urealistiske planer og prognoser fra slutningen af 1960'erne, hvor befolkningsudvikling og alt andet ville eksplodere frem til 1990'erne. Det gør ikke problemerne mindre, at de holdes op mod tyve år gamle (og dengang dagsaktuelle) prognoser. Afslutningen skæmmes af en fuldstændig umotiveret to siders omtale af det gode brandkorps i Varberg. Teksten er ganske vist sat ind i en klamme. Den adskiller sig altså fra den øvrige tekst, men alligevel...

Udenomsværkerne består af en årstalsliste (vigtige år i Varbergs historie), biografiske oplysninger om de 34 forfattere, noter, kilde- og litteraturfortegnelse, sted- og sagregister samt personregister. De er gode og anvendelige, men meget uensartede. Der er f.eks. kun noter til fem ud af 25 afsnit, og kilde- og litteraturfortegnelsen svinger fra et otte siders, grundigt afsæt for videre studier (»Manufaktur og andre fabrikker 1645–1850«) til siger og skriver to linjer (»Kommunreformerna«).

Det er en vanskelig bog at vurdere samlet. Der er mange gode artikler og informationer, og det er en pæn bog. Flot sat op, fine billeder og billedtekster, smarte »klammehistorier« (der de fleste steder er meget relevante), osv. Det er over gennemsnittet. Men det er ikke en helstøbt bog. Der er ingen gennemgående problemstillinger, og der er ikke foretaget en ideel udvælgelse af stof. Andre hensyn (til tidligere bøger, nulevende forfattere...) dominerer, således at slutindtrykket bliver en flot samling af forskellige artikler uden ryggrad. Der mangler en grundopfattelse af Varberg – en samlende ide. Der gives ansatser til en sådan i det afsluttende afsnit, men det er ligesom for sent.

Man kan godt fornemme, at der er en struktur i bogen. Hovedemner som befolkning, bebyggelse, erhvervsliv og kultur (ikke politik)

behandles gennemgående, men det er for besværligt at holde sammen på. Man må vælge enten en temaopbygget eller en konsekvent kronologisk grundplan for en bog af denne type. At gøre begge dele samtidigt (altså behandle nogle temaer i et enkelt afsnit fra bronzealderen til nutiden og andre temaer i flere forskellige artikler med hver sin tidsperiode placeret langt fra hinanden) er at lade læseren i stikken.

Jens Topholm

Kirsten Bendixen: Skatten fra Lundby Krat. Et himmerlandsk skattefund fra Erik Ejegods tid. De danske mønter. Den kgl. Mønt- og Medaillesamling 1993. 75 s., 100 kr.

I efteråret 1980 gjordes med metaldetektor et betydeligt møntfund i Lundby Krat, en halv snes kilometer syd for Ålborg. Det rummede norske, tyske, engelske og danske mønter foruden et antal små sølvbarrer. De danske mønter stammede for hovedpartens vedkommende fra Erik Ejegods tid, kun nogle få fra forgænger Oluf Hungers tid. I denne publikation fremlægger Kirsten Bendixen de danske mønter fra fundet, 118 i alt.

Lundby Krat-skatten gav en væsentlig forøgelse af vor viden om møntvæsenet i denne periode. De fleste af mønterne var slået i Randers og Ålborg, og det store antal stempler, som hermed kendes fra disse to møntsteder, godtgør, at de var meget betydelige møntsteder. Udgiveren bedømmer fundet som gammeldags, fordi det indeholder både udenlandske mønter og brudsølv, ligesom vikingetidens skattefund. Efter Harald Hens møntreform burde hverken udenlandsk mønt eller brudsølv benyttes som omsætningsmidler. Men mon Haralds eller andre af den tids kongers magt strakte sig videre end til at påbyde, at hans egen mønt brugtes ved lovlige transaktioner inden for landets grænser? Han kunne vel ikke i praksis forbyde folk at indføre fremmed mønt og gemme den til næste tur til udlandet, hvor den var mere værd end sølvværdien i betalinger?

Fremlæggelsen af fundet er forbilledlig, med beskrivelser, vægtanalyser og stempelforbindelser og med illustration af samtlige forbindelser. Middelalderforskningen må glæde sig over at have fået også dette arbejde fra Kirsten Bendixens hånd, inden sygdom standsede hendes frugtbare virke.

Niels Lund

Tobak. Tilbedt og tugtet i 500 år, bind 1: *Niels Gustav Bardenfleth: Danskerne og Tobakken*; bind 2: *Karen Ellen Spannow: Menneskene og Tobakken*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1992. 163 + 237 s.

I den internationale forskning om alkohol er der to hovedretninger: En »wet«, der priser alkoholens virkning i hverdag og fest, og en »dry«, der prøver at forholde sig til de problemer og fortrængninger, alkoholbruget fører med sig. Hvis man kan parallelisere til forskningen i rygning, må vi tale om en »smoky« og en »clear« retning. De to bøger om »Menneskene og tobakken« og om »Danskerne og tobakken« tilhører afgjort den første retning – og anmelderen som ikke-ryger den sidste!

Bøgerne omhandler såvel produktion og markedsføring som forbrug af piber, tobak, cigaretter, snus, skrå og cigarer, og det hele er ført up to date til 1990. Utallige fotos og plancher udgør et utroligt kulturhistorisk billedmateriale. Afsnittet om produktionen udgør et helt lille branchehistorisk afsnit, der dog lider af det problem, at forbrug og omsætning siden kulminationen midt i 1980'erne har været faldende. 9.900.000.000 cigaretter bliver der nu røget om året, hvilket svarer til knap 200 pr. dansker – ung som gammel.

Et mindre afsnit om »Modstanden mod tobak« er nok skrevet med en lidt overbærende pen, men påkalder sig dog særlig opmærksomhed. Modstanden fandtes først i amerikanske frikirkekredse, og den blev i begyndelsen begrundet i, at nydelsen af tobak medførte tørst, og det ledte til drukkenskab. Antitobaksbevægelsen voksede især i USA op mod århundredskiftet og fik senere blandt sine vigtigste fortalere bilfabrikanten Henry Ford – der også var afholdsmand.

Bøgerne konstaterer også, at de undersøgelser, der foretages af tobakkens skadevirkninger, »ofte lider under, at konklusionen er givet på forhånd«. Men fremtiden tegner lyst: »Måske kan det i fremtiden blive vanskeligt at få økonomisk støtte til undersøgelser, der hver gang konkluderer, at fornuft og afkald er vejen til et langt, næsten evigt liv.« Der er tilsyneladende ikke problemer med at få støtte til publikationer med modsatte, men lige så forudindtagede synspunkter.

Bøgerne er tilegnet direktørerne for Skandinavisk Tobakskompagni A/S Karl-Johan Levins og Hugo Schrøder og er udgivet i anledning af den sidstnævntes 60-årsdag.

Sidsel Eriksen

Mogens Bencard: Sølv møbler. Rosenborg 1992, 108 s., 180 kr.

Rosenborgsamlingens suite af danske, kongelige sølv møbler er en væsentlig del af den fælleseuropæiske kulturarv. Møblerne er velbevarede og kan i mange tilfælde knyttes til arkivalisk dokumentation. Møblerne er nu endelig publiceret samlet af samlingens leder, Mogens Bencard. Den smukke publikation bringer sølv- og møbelforskere ind i et forskningsfelt, som står stærkt i disse årtier. Bencard fortsætter hermed rækken af sine sølvhistoriske undersøgelser, hvor Christian IV-året gav bogen om denne konges pragtsølv.

De kongelige sølv møbler beskrives dels i deres helhed i en introduktionsdel, dels ved at de bevarede møbler publiceres i et forbilledligt katalog, der var knyttet til en udstilling på Rosenborg. I introduktionen undersøges brugen af sølv møbler på de kongelige slotte fra Christian IV til Frederik V, dvs. i den periode, da disse møbler var med til at besmykke de kongelige gemakker. Modesvingningerne dokumenteres med hensyn til foretrukne møbeltyper, opstillingen i gemakkerne og leverende guldsmede. Rigets økonomi spillede en væsentlig rolle i takten i anskaffelserne af de kostbare genstande, men også de enkelte monarkers gemytter betød noget, når sølvet skulle vælges.

Undersøgelsens kilder er foruden de bevarede møbler især de samtidige slotsinventarier, bodelinger efter de kongelige personer og hoffets regnskaber. Den bygger i høj grad også på tidligere studier, og der er her grund til at fremhæve Niels Jessens artikel fra 1960 om Christian VI's sølv møbler, der blev bragt i det nu hedengangne *Arv og Eje*. Forfatterens kontakter til det internationale forskermiljø med hensyn til studiet af den europæiske royale kulturhistorie nyttiggøres med mange slående henvisninger til ældre og nyere forskning.

Værket er en klassisk, genstandshistorisk studie. De enkelte stykker er fulgt så tæt, som arkivalierne tillader det, og især er proveniensundersøgelserne drevet dybt. Undersøgelsen bygger videre på den moderne kunsthistoriske tradition, hvor tidligere tiders stilistiske tilskrivninger erstattes med sikkert dokumenterede vidnesbyrd fra samtidige kilder, ikke mindst forlæg i tidens kobberstik. Der tilføjes ny, vægtig viden om de københavnske guldsmede, som leverede sølv møbler til hoffet.

Katalogdelen er illustreret med nye, smukke fotografier af Jacob Termansen, mens der til introduktionen er valgt stik fra Thuras Vitruvius. Fotografierne fører på bedste måde læseren rundt mellem totaloptagelser og detaljer.

Bogen udkom parallelt i en engelsksproget udgave, der må kunne tilfredsstillende et internationalt, interesseret publikum.

Peter Bondesen

Poul Steen: Gæld, kapital og rente. Præstøborgernes låneaktivitet 1695–1801. Skrifter udgivet af Lokalhistorisk Afdeling 9. København 1992, 189 s.

Poul Steen tager i den foreliggende afhandling et emne op, som i alt for ringe grad er udforsket. Steens undersøgelse begrænser sig til kredit i småstaden Præstø i et enkelt århundrede, 1700-tallet; men alligevel kan analysen uden videre ses som et bidrag til en bredere udforskning af dansk økonomi og konjunktur. Faktisk kan sagen vendes om, og det kan siges, at kun det forhold, at undersøgelsens genstand er den lille by, har gjort det muligt at række over det totale antal tinglyste lånetransaktioner gennem hele hundrede år.

Kritik kan der nok rettes mod undersøgelsen. Den har endnu i høj grad specialets karakter, forfatteren kommenterer ofte sine tabeller for lidt, teksten er ikke sjældent for lakonisk, og de kulturhistoriske tilgange til stoffet er ikke udpræget vellykkede. Men det er resultaterne, der må tælle ved en bedømmelse af afhandlingen, og de kan bestemt bruges.

Kildegrundlaget for undersøgelsen er 752 panteobligationer, som er lyst ved Præstø byting i årene 1695–1801 og registreret i byens justitsprotokol og skøde- og panteprotokol. For en gangs skyld får vi, via en edb-behandling af 30.000 enkeltoplysninger, at vide, hvad der virkelig gemmer sig i skøde- og panteprotokollernes lange rækker. Yderligere inddrages andre kildegrupper. Ud fra skifterne kan Steen således fastslå, at de tinglyste panteobligationer udgør ca. halvdelen af den gæld, der fandtes i Præstø, mens den anden halvdel var »løs gæld«.

Over århundredet kan det påvises, at de tinglyste låns størrelse og antal voksede, og at den totale obligationsgæld derfor steg fra 5.000–7.000 rigsdaler i 1720'erne til knap 45.000 rigsdaler i 1790'erne. Blandt lånerne viser købmændene sig at have været de mest aktive med mange og store lån, specielt i tiden 1740–1769. Tydeligt er det dog, at håndværkerne efterhånden også kommer ind som lånerne, navnlig med små lån med lang løbetid, og forfatteren kan fastslå, at næsten alle borgere, der besad ejendom, på et eller andet tidspunkt optog lån. De lånte gennemgående så meget, at ejendommene blev belånt over vurderingen og op til det dobbelte af handelsprisen. Oftest

skete denne låntagning i forbindelse med ejendoms køb, men også andre muligheder forelå. I 1743 lånte skipperen Oluf Nielsen f.eks. 200 sletdaler af pastor Wiwild i Bårse og gav tredje pant i den jagt, han var ved at købe for ...*at komme på Foed igien efter min erlidte Se Skade.*

Långiverne var navnlig byens institutioner som fattigkasse og skole samt embedsmænd og gejstlige, men også borgere og landboer var aktive i denne forbindelse. For bondestandens historie er det yderst interessant, at gårdmændene gennem det 18. århundrede lånte mere og mere til købstaden, særlig til håndværkere. En mand som rytterbonden Peder Andersen og hans søn fra Snesere sogn gav alene i tiden mellem 1737 og 1803 17 lån. Et kort over långivernes bopæl – som også bebudes (side 124), men ikke bringes i bogen – ville have været meget velkomment, men vi får klart redegjort for, at de fleste penge lånes i landdistrikterne (49% !), næsten lige så mange i Præstø selv, og at resten kom fra andre købstæder, bl.a. København.

På et stade af forskningen, hvor vi først begynder at ane omfanget og betydningen af kreditgivning i det førindustrielle samfund, må denne publikation hilses velkommen. Den burde følges af flere lignende undersøgelser.

Bjørn Poulsen

Sidsel Eriksen: Søster Silfverbergs sorger. Historien om hvordan en søndags-skolelærerinde blev afholdsagitor og feminist. Spektrum 1993, 390 s. 298 kr.

Den 17. april 1907 oprettedes et meget konkret bevis på, at der arbejdedes seriøst med afholdssagen i Danmark. Ikke fordi der ikke var blevet arbejdet med afholdssagen tidligere, tværtimod: Fra omkring 1880 var en masse danskere organiseret i afholdsforeninger og -loger, hvor sagen blev søgt fremmet. Men her i april 1907 blev det besluttet, at der på de københavnske gader og stræder skulle være kaffevoerne, hvor tørstige arbejdere kunne få sig en kop god kaffe i stedet for at søge til værts-husene. »Københavnske Kvinders Kaffevoerne« blev en stor succes de følgende år. Flere steder i byen blev vognene rullet hen og stillet op – omtrent ligesom det i dag er tilfældet med pølsevognene. Ofte stilledes vognene op i forbindelse med store arbejdspladser, hvor der var mange arbejdere, der kunne blive fristet af spiritusdjævelen. For det var ikke for at akkumulere profit, kaffevoerne blev stillet op – det var sagen, afholdssagen, der her fik et konkret udtryk.

Kaffevognene formerede sig hurtigt. Selvfølgelig fordi de var en succes og kunne holdes kørende uden underskud. Under 1. verdenskrig, hvor meget andet stagnerede, opretholdtes stadigvæk 10–12 kaffevogne i København – og dette tal holdt sig i begyndelsen af 1920'erne.

Personen bag dette initiativ var Lene Silfverberg. En kvinde, som med sit kolossale engagement – og selvviscenesættelse – spillede en stor rolle i tidens afholds- og kvindesag. Lene Silfverberg har nu fået sin biografi. Et spændende og virksomt liv er blevet gravet frem og fremstillet af Sidsel Eriksen, der praktisk taget er den eneste danske historiker, der beskæftiger sig med afholdsbevægelsen. At der ikke er så megen forskning i afholdsbevægelsen hænger formentlig sammen med, at bevægelsen ikke sejrede, men tværtimod gled i baggrunden uden at have vundet det afgørende gennembrud. Mange mennesker havde været afholdsfolk – især i perioden fra ca. 1890 til 1920 – men nogen hovedrolle kom afholdstanken aldrig til at spille. Afholdsbevægelsen bestod af en række organisationer. En del af bevægelsen udgjorde de folkelige afholdsforeninger, som lignede alle de andre former for foreninger, der oprettedes i anden halvdel af forrige århundrede. Her blev lagt megen vægt på foredrag og socialt samvær – og hvis man kom til at forbyrde sig mod afholdsløftet, var der forholdsvis let mulighed for at blive optaget igen. Således var det ikke i logerne. International Order of Good Templars (IOGT) – og senere NIOGT, kvindeløger, ungdomsloger m.v. – krævede i princippet et livsvarigt afholdsløfte af sine medlemmer. Så der var ganske megen kontrol med, om man nu også overholdt løftet. På den måde blev afgivelsen af selve løftet en vigtig handling, som faktisk hjalp mange mennesker ud af drikkeriet. Lene Silfverberg deltog livligt i alle forskellige former for afholdsarbejde og -agitation, og gennem hende bliver det derfor muligt for Sidsel Eriksen at komponere en spændende fremstilling om den oversete afholdssag.

Der findes ingen samlede, videnskabelige fremstillinger af afholdsbevægelsens historie – men til gengæld har bevægelsen selv udgivet ikke så få historiske skrifter – så det er godt, at der endelig kommer en bog, hvor en god del af afholdsbevægelsens storhedsperiode beskrives gennem en persons historie. Sidsel Eriksen har konsekvent drevet forskning i emnet de sidste vel snart ti år. Det er blevet til en række gode artikler i forskellige tidsskrifter, men her er altså den første egentlige bog.

Lene Silfverberg (eller Blauenfeldt, som var ungpigenavnet) var med i afholdsbevægelsens første række helt fra starten. I hvert fald så tæt på første række, som en kvinde kunne

komme. Hun var i 1880 med til at oprette IOGT-logen »Jacob Molay« i Vejle, hvor hun var søndagsskolelærerinde. Dette gav problemer, for der var ikke enighed om, hvorvidt lærerinde- og logesøstergerningen kunne forenes i datidens Vejle. Hun blev gift i 1886, og sammen med manden Emil Silfverberg var hun med i afholdsarbejdet i Århus, ikke mindst blandt børn og unge. Lene Silfverberg var også meget benyttet som afholdsagitor i disse år. Fra 1893 til sin død i 1922 boede hun i København. Også her satte hun sig i høj grad spor – ikke mindst i form af kaffevognene.

Ind imellem var der en række konflikter i hendes liv – f.eks. splittelsen i IOGT, hvor de, der mente at man godt kunne nyde svagt øl, brød ud og dannede NIOGT. Lene Silfverberg var her i princippet på »vand«-siden, altså totalafhold, men af hensyn til sin mand brød hun med IOGT og var med til at danne den nye organisation. Senere vendte hun dog tilbage til »vand«-folkene. Manden Emil Silfverberg udgjorde i det hele taget et problem. Der er i breve tale om ikke nærmere specificeret grusomhed og lignende over for Lene, og det lader ikke til, at han har været en alt for god afholdsmænd. Det endte da også med skilsmisse med deraf følgende store økonomiske problemer for Lene. Hele tiden, trods disse Søster Silfverbergs sorger, arbejdede hun dog ufortrødent videre for sagen. Denne personlige historie om Lene Silfverberg fortælles i bogens kapitler, og samtidig giver den lejlighed til at fortælle om logerne, deres organisering, ritualer, interne modsætninger m.v.

Bortset fra afholdsspørgsmålet har Sidsel Eriksen også set Lene Silfverberg fra et kvindedepolitisk synspunkt. Og det er der ikke noget at sige til, for Lene Silfverberg blandede sig i debatten som kvindesagskvinde. Hun søgte således at fremhæve kvindernes (og ikke mindst sin egen) indsats, uden hvilken afholdssagen ikke kunne klare sig, og hun var agitator for kvinders valgret. Dette gør hende selvfølgelig endnu mere interessant, men er samtidig med til at understrege, at Lene Silfverberg bestemt ikke var nogen gennemsnitskvinde – ikke engang en gennemsnitsafholdskvinde – men en helt speciel person, gennem hvilken man kan lære en del om afholdsbevægelsen.

Med *Søster Silfverbergs sorger* – en spændende beretning om en kvinde og en bestemt tid set gennem bestemte briller – har Sidsel Eriksen bidraget væsentligt til kendskabet til det danske samfund, som trods alt avlede en afholdsbevægelse, skønt den ikke blev så fremgangsrig som f.eks. i Sverige. Bogen er grundig og detaljerig, og den bygger på et omfattende studium i originalt kildemateriale. En indvending kunne måske være, at eftersom bogen er den første analyse af logebevægelsen, der hen-

vender sig til et bredere publikum end den offentlighed, der læser historiske tidsskrifter, vil der formodentlig være en del detaljer, som burde forklares lidt nøjere. Men naturligvis kan man ikke få alt med, og det har heller ikke været Sidsel Eriksens ærinde. For en del læsere vil afholdsbevægelsen imidlertid forekomme nærmest eksotisk. Dette er både en fordel og en ulempe for udbredelsen af bogen. Det eksotiske kan gøre det spændende at læse bogen for nogle, mens det for andre vil være for periferet et emne at læse om for sin fornøjelses skyld. Dermed være også antydnet, at anmelderen læser bogen som afholdshistorie mere end som biografi. Det skal ikke beklages, for afholdssagen er et utroligt spændende og fascinerende emne, der kan kaste lys over en række forhold i tiden. For interesserede læsere, der har fået blod på tanden for at læse mere om emnet, kan henvises til Sidsel Eriksens tidligere artikler. Her er meget spændende at hente. Bogen indeholder et personregister, men et sagregister eller måske en tidstabel over oprettelsen af de forskellige organisationer og lignende ville have været en god hjælp.

Som kort udgangsbøn skal det slås fast, at der er tale om en både spændende og velskrevet bog om et væsentligt og overset emne. Med den er der en mulighed for, at afholdsbevægelsen kan tilbageerobre sin position blandt alle de andre bevægelser og »sager«, som kendetegnede det danske samfund i perioden fra ca. 1875 til ca. 1925. For ellers er det Larsen-Ledet og kommuneafstemningerne, spiritusforbudet under 1. verdenskrig m.m., der dominerer fremstillingerne af det danske samfund i denne periode, hvis de da overhovedet inddrager afholdsbevægelsen. *Søster Silfverbergs sager* viser også, at sagen var langt mere nuanceret og kompliceret end som så.

Poul Porskær Poulsen

Nete Balslev Wingender: Arven efter Martha Wærn. Pigeopdragelse i 1800- og 1900-tallets Wærnske Institut. Med fortegnelse over Det Wærnske Institut og Mariaforbundets arkiver. ARKI.Varia/Det Wærnske Institut 1992. 118 s.

Den, der ordner arkiver, får en erfaring, som ikke er enhver beskåren. For at lære sig arkivets logik, må hun tilegne sig viden om den arkivskabende institution. Alt for sjældent udnyttes denne viden i en videre sammenhæng til glæde for alment interesserede og for arkivets fremtidige benyttere. Når registraturen

er skrevet, må arkivet alt for ofte genopdages, før det bliver udnyttet.

En undtagelse fra denne regel har vi fået med Nete Balslev Wingenders bog om arven efter Martha Wærn og om pigeopdragelse i dette og det forrige århundrede. Man forstår godt, at arkivordneren i dette tilfælde ikke har kunnet nøjes med blot at registrere arkivalierne, men også har læst dem – og det endda ganske nøje. Og prisværdigt er det, at den afleverende institution sammen med Landsarkivet for Sjælland har muliggjort en udgivelse af studierne.

Og bogen illustrerer, hvad arkivet kan bruges til. Helt systematisk gennemgår forfatteren vidnesbyrd om instituttets stifter, Martha Wærn, og tankerne bag oprettelsen af instituttet. Hvordan det hele blev virkeliggjort i praksis, bliver demonstreret med en gennemgang af livet på instituttet, og med sjælden indlevelse skildres enkelte af instituttets elever. Især den genstridige Louise, som følges år for år gennem karakterer og bemærkninger, vækker både sympati og forståelse. Den kildenære fremstilling lægger ikke op til længere udredninger over pigeopdragelse og kønsdisciplinering (selvom den rigtige litteratur er med i litteraturlisten), men det er heller ikke nødvendigt i sammenhængen. Den enkle fremstilling kan stå selv.

Efter fremstillingen følger registraturer over såvel Det Wærnske Instituts arkiv som over Mariaforbundets arkiv samt en nøgtern beskrivelse af arkivernes indhold og muligheder.

Sidsel Eriksen

Henrik Becker-Christensen: Byen ved grænsen. Tønder 1920–1970. Institut for grænseregionsforskning, 1993. 349 s., 125 kr.

Byrådet i Tønder har som mange andre danske byråd i de seneste årtier ikke kunnet modstå fristelsen til at fejre et byjubileum, nemlig Tønders 750 år som købstad. I stedet for at få skrevet en altomfattende byhistorie har man i forbindelse med jubilæet valgt at satse på en dybtgående behandling af en enkelt periode, nemlig de 50 år fra grænsedragningen og genforeningen i 1920 til kommunalreformen i 1970. Opgaven er overladt til én forfatter, nemlig direktøren for Institut for grænseregionsforskning i Åbenrå, Henrik Becker-Christensen, der har skrevet disputats om det tyske mindretal i Nordslesvig i mellemkrigstiden og tillige har været medforfatter til Åben-

rås byhistorie. Og byrådet har god grund til at være tilfreds med disse valg.

Tønder var ved genforeningen en noget stilstående by. Ophavsmanden til den nuværende landegrænse, lektor H.V. Clausen, skrev i en rejsehåndbog i 1920 om byen, at der var *den samme ejendommelige duft som i Ribe, af hø og ko og dynd og gødning opgået i en enhed*, og Tønder indtog en klar særstilling i det genvundne land. Ved afstemningen i februar 1920 var tæt ved tre fjerdedele af de afgivne stemmer i byen for at forblive i Tyskland, og helt frem til 1937 havde byen en tysksindet borgmester.

Ved grænsedragningen blev Tønder afskåret fra sit sydlige opland, men det er forfatterens opfattelse, at man har overvurderet den erhvervsmæssige betydning heraf. Det var den tyndest befolkede del af oplandet, der forsvandt, og Flensborg, der nu kom til at ligge syd for grænsen, blev ikke længere den samme konkurrent. Den profeti, som en tysksindet redaktør var kommet med forud for afstemningen i 1920 – at man ville kunne tøjre en ged på Tønder Torv, hvis byen kom med til Danmark – gik da også så langt fra i opfyldelse. Godt nok begyndtes byens kloakering først i 1923, efter at tønderingerne havde sagt nej tak til det hygiejniske projekt ved en vejledende folkeafstemning, men begyndelsen af 1920'erne blev faktisk en grundertid i byen. Mange nye statsinstitutioner fandt snart plads i byen. Embedsmandslønnene blev en vigtig indtægtskilde for byens handlende, men trods det, at man nød godt af forholdsvis store statsmidler i tiden lige efter genforeningen, kneb det med at få gang i en industriel udvikling. Den afsides beliggenhed og mangelen på havnefaciliteter (efter at afvandingsarbejder havde gjort den gamle havn uanvendelig lige efter 1920) spillede i denne forbindelse nok så stor en rolle som f.eks. den politiske usikkerhed i 1930'erne. Byen mistede nok sit landlige præg i løbet af 1930'erne, men rigtig gang i industriudviklingen kom der først fra 1950'erne og fremefter. Endnu omkring 1960 afbildedes byens borgmester gennem de 31 år fra 1939 til 1970, Johan Paulsen («Kloge Johan»), da også i »æ Rummelpot« som sovende – til den lidet flatterende tekst: *Byen, hvor der aldrig sker noget*.

Udviklingen kom imidlertid til Tønder omkring ved denne tid, og byen fik både nye industrier og nye parcelhuskvarterer m.v. 1960'erne betød et veritabelt byggeboom, og bystyret måtte endda kæmpe med en modgående bevægelse: Det »nationale kort«, der havde kunnet bruges til at trække statsinstitutioner til byen og holde på dem, hvor mere rationelle betragtninger ville have ført til deres nedlæggelse eller flytning, mistede nu

snart helt sin betydning, og antallet af arbejdspladser på dette område tog hastigt af.

Bogen skildrer de 50 år i to hovedafsnit, et om den politiske og nationale udvikling og et med titlen »By og borgere«. Dette sidste hovedafsnit er igen emnemæssigt opdelt, således at der er afsnit om byens erhvervsliv, handel, håndværk og industri, om de mange institutioner, der særligt i begyndelsen af perioden sendte »en strøm af penge« til byen, om kultur og fritidsliv, trafik og infrastruktur, økonomiske og sociale forhold osv. Bogen slutter med en rigtig »happy end« – udnævnelsen af Tønder til »Årets by« 1971, for selv om Tønder også fik sin del af gadegennembrud, anlæg af parkeringspladser i den gamle bydel osv., lykkedes det trods den stærke udvikling i 1960'erne at bevare mange gamle huse og dermed et gammelt bymiljø i bykernen.

Nogenlunde halvdelen af bogen handler om byens politiske og nationale udvikling, og Becker-Christensens bog indtager på denne måde en særstilling i forhold til andre, moderne, danske byhistorier. Bogen er meget detaljeret på dette område, men det er kun sjældent, at anmelderen har fundet den for detaljeret. Denne side af byens udvikling har utvivlsomt også stor lokal interesse, men omvendt har den stærke satsning på det politiske og nationale betydet en nedprioritering af f.eks. afsnit om skolevæsen og kultur.

Bogen er flot illustreret og nem at finde rundt i. Billederne er placeret i sammenhæng med den tekst, de skal illustrere. Der er kun nogle få portrætter af enkeltpersoner i bogen, fortrinsvis borgmestre, selv om bogens lay-out med en bred margin ville have givet plads til mange flere af samme slags. Det burde nok være fremgået af bogen, hvor det originale billedmateriale opbevares, og forfatter og billedredaktør burde i hvert fald have undgået at bringe gentagelser af bogens hovedtekst i billedteksterne. Enkelte billedtekster – f.eks. side 196 og 275 – kunne uden skade have været mere dækkende. Bogens bykort kunne have været bedre, og endelig ville det have været en gevinst at medtage erhvervsbetegnelser i personregistret. Alt dette er dog kun skønhedspletter.

Det fyldige noteapparat viser, at forfatteren har været langt omkring, og ikke mindst det politisk-nationale afsnit, der for en stor dels vedkommende bygger på avisstof, har krævet et kæmpearbejde. Sproget er letløbende. Det stedlige bogtrykkeri, der også har sponsoreret udgivelsen, har løst sin opgave fint, og da prisen samtidig er yderst rimelig, er der næppe tvivl om, at bogen vil få stor udbredelse i Tønder-området. Det fortjener den i høj grad.

Jørgen Thomsen